

Бєлаш Г. О.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ В. БУДЗИНОВСЬКОГО

Цілісність художнього твору є складно впорядкованою динамічною системою, у якій вагоме значення в конструюванні та сприйнятті літературної дійсності надається просторовим зв'язкам. Найґрунтовніший аналіз художнього часопростору маємо в роботах Д. Лихачова та М. Бахтіна. Так, останній переніс термін “хронотоп” із теорії відносності Ейнштейна в художню площину і використав у значенні формально-змістової категорії літератури. З позиції М. Бахтіна хронотоп має суттєве жанрове значення та виявляє образ людини в літературі, причому цей образ завжди хронотопний.

Часопростір має певну структуру: на його основі виленовуються сюжетотвірні мотиви – зустріч, розставання, пошук, утеча тощо. Крім того, він дозволяє побудувати певну типологію просторово-часових характеристик, притаманних тематичним жанрам: розрізняються, наприклад, ідилічний хронотоп, що відзначається єдністю місця, ритмічною циклічністю часу, та авантюрний хронотоп, із широким просторовим фоном і часом “випадку”, характерний для історичної прози В. Будзиновського.

Основним наративом, що відцентровує мотиви епіка, є пригодницький. З нього беруть початок основні сюжетні структури художньої прози В. Будзиновського: подорож, кохання до дівчини та її порятунок, мотив виховання, лінії інтриги й таємниці, небезпеки й ув'язнення героя. “Осаул Підкови” – одна з перших історичних авантюрно-пригодницьких повістей письменника. Події, що відбуваються в творі, стосуються 1557 року і конкретних історичних осіб. Українці Молдови хотіли посадити на престол Івана Підкову, але завдяки сильній підтримці турків це місце зайняв Петро Хромий. Козацькі загони, аби не втратити військо, змушені повернутися в Україну. Один з них під орудою галичанина Андрія Глинки (вигаданий персонаж) потрапив у засідку й намагався через гирло Дунаю прорватися на Запорожжя.

Авантюрним у повісті виступає простір. Місцем, де панує випадок, у повісті “Осаул Підкови” є ріка Дунай. Переpravляючись рікою, трьом товаришам Глинки вдається втекти, а разом позбавитися Юсуфа, вірного помічника турка Сагафа. Проте ріка може чинити й перепони в боротьбі за справедливість: “Тої ж днини, коли Монаховський опинивсь по молдавським боці Прута, а Сілецький доїздив до ріки, прийшла велика вода і забрала міст. Се задержало Сілецького пару днів, так що Монаховський випередив його о цілий тиждень” [39, 84].

У повісті В. Будзиновського, подібно до Дністра П. Куліша, Дунай виступає і як своєрідний водоподіл між Україною (“раєм”) і Молдовою (“пеклом”). С. Андрусів з цього приводу справедливо зазначила, що “у Будзиновського, як і в інших авторів західноукраїнської історичної прози, полон-пекло, демонічний Вавилон чи Єгипет, – як

відхід на той світ умираючого бога, намагання героїв визволитися – бій з драконом – турками Ібрагімом і Сагафом з подальшим поверненням у християнський світ – воскресіння бога” [6, 158]. Завдання наших героїв полягає в тому, щоб перемогти “дракона” і з пекла через Дунай повернутися до рідного краю.

Місцем зустрічі в повісті є замок Ібрагіма. Однак він уособлює полон для Софійки, її матері та Глинки. “Замок насичений часом: у ньому відбите минуле – культура, архітектура (екстер’єр, інтер’єр), меблі, портрети, шпалери – усе це створює особливу, історично інтенсивну, сюжетність (і семіотичність) замку” [6, 165]. У такому просторі, як правило, зустрічі героїв є не випадковими, а визначальними. Аби втекти із замку-полону, герої мають подолати низку перешкод: “залізні решітки”, “двері, оббиті залізом”, мур і річку. Мур навколо дому Ібрагіма нагадує мур навколо Тартару. Початок визволення – діра в мурі, що розірвала замкнутість і неприступність пекла: “Діра в мурі давно була вилупана... Як лиш виважив перший камінчик, другі вилуплювались дуже скоро” [39, 79].

Таким чином, усі хронотопи, місця, де перехрещуються простір і час, виконують сюжетотвірну функцію, зв’язують і розв’язують сюжетні вузли. Із хронотопом пов’язані й мотиви зустрічі / прощання, впізнавання / невпізнавання, втрати / знаходження. Людина, яка діє в авантурному хронотопі, переборюючи труднощі, досягає тотожності з самою собою.

В історичній прозі В. Будзиновського наявні риси готичного роману (мотиви загадки, зникнення тощо), що ускладнюють композицію творів, ведуть до загострення конфлікту й драматизму основної дії. Однією з провідних форм розкриття образу людини й світу в готичному типі сюжету є особлива просторова організація твору. Готичний сюжет зумовлений специфікою розробки основних аспектів людського буття: обмеження волі людини певними доленосними причинами, фізичне ув’язнення, насильство, переслідування. Створення готичного простору здійснюється В. Будзиновським у формі романтизованого, позапобутового хронотопу: старовинний замок, великий дім-фортеця чи замок-тюрма з вежами, темницями, таємними ходами, іржавими дверними петлями тощо.

У повістях В. Будзиновського “Осаул Підкови”, “Пригоди запорозьких скитальців”, “Небіжчик – ходить”, “Гримить” мета мандрів і подорожей героїв зводиться до того, щоб дістатися замку, навколо якого й розвивається напруженість, кульмінаційність дії. Важливе значення в розгортанні простору замку відіграє подальший рух героя всередину готичного топосу – до підземних лабіринтів, темних кімнат, потаємних ходів. Так, у “Пригодах запорозьких скитальців” Сивенький, прокравшись до в’язниці, де сидів Іван Красій, занурився в замковий потаємний простір: “Сивенький взяв каганець і вийшов на коритар. Відсунув засув перших дверей і відчинив. Його щастя, що не переступив порога, бо був би впав у яму два лікті глибоку. Посвітив каганцем і на дні побачив старого жида. Запер двері і пішов далі. Відчинив другі двері” [32, 324]. Традиційне використання недостатнього освітлення у вузлових для сюжетного розвитку сценах також дозволяє авторові надати простору невизначеності, заплутаності, відчуття небезпеки.

Так само і герої повісті “Осаул Підкови”, потрапляючи всередину замку Ібрагіма (своєрідної готичної архітектурної пастки), виявляються замкнутими в його стінах і пересуваються тільки з одного обмеженого простору в інший. Таким чином, автор зображує ланцюг замкнутих, ущільнених просторів, розкриваючи одну з ґрунтовних особливостей просторового розгортання в готичному романі – замкнутість, рух простору в глибину. Із розгортанням простору пов’язана ідея відчуження, долання ізоляції людини від світу. Так, Софійка і її матір (“Осаул Підкови”), Андрій (“Пригоди запорозьких скитальців”), Анна (“Гримить”) позбавлені можливості протистояти метафізичній в’язниці, що відділяє їх від рідних і світу в цілому, – в’язниці їхньої долі, фатуму.

Тож у межах готично-замкнутого простору герой або дійсно пересувається, досліджуючи кімнати замку в пошуках виходу (“Осаул Підкови”, “Гримить”), або нудиться в одному приміщенні (“Пригоди запорозьких скитальців”). Інтенсивне розгортання простору за своєю типологією близьке до інтенсивного часу в авантюрному творі. За М. Бахтіним, це час, сповнений пригодами, подіями, випробуваннями героїв, однак не пов’язаний із реальним, біографічним, зовнішнім часом. Так само і простір повістей В. Будзиновського інтенсивний і авантюрний: герой, потрапляючи до нього, втрачає зв’язок із зовнішнім простором, його геометричними законами. У такому готичному просторі герой переходить межу між “зімкнутим” і “розімкнутим” світами, яку Ю. Лотман назвав найважливішою типологічною ознакою простору в тексті.

Одним із емоційно-інтенсивних хронотопів авантюрно-пригодницької прози є поріг – хронотоп перелому, місце, де вирішуються долі героїв. В історичній повісті “Козак Шуба” хронотоп порога постає у відкритій, прямій формі. Саме на порозі хати Мережан поранив Бокуна, караючи за зраду й шантаж: “Ледве Мережан лиш трохи обернувся, щоби будьтоби відчинити двері і вийти на поріг, Бокун перекинувся через стіл, щоби Мережанові заступити дорогу і не пустити його до дверей... Тепер, коли Бокун сам наблизився до козака, цей вхопив його за горло і стиснув так, що Бокун, як труп, впав на землю. Не випускаючи шиї з руки, Мережан впав на нього. Лежачи на ньому, другою рукою вийняв з халяви ножа і вбив його між ребра Бокуна” [39, 340]. Час у цьому хронотопі порога зводиться до миті, що позбавлена тривалості та випадає з нормального плину біографічного часу. Однак ця мить стає вирішальною в подальшому розвитку сюжету, бо кладе початок кривавому протистоянню героїв, змінює плани й життєві рішення Мережана і Бокуна.

У літературі хронотоп порога найчастіше метафоричний і символічний. За С. Андрусів, у західноукраїнській історичній прозі порогом виступає оборонний вал біля замку, ворота, власне поріг хати тощо. Ці хронотопи пов’язані з моментом перелому в житті персонажів, з кризою, що впливає на їхні долі. Наприклад, молода дівчина Анна з повісті “Гримить”, подолавши вал, отримує волю та повертається до рідних: “Обережно вийшла на невисокий вал і по тім боці зсунулася з нього, опинившись перед частоколом. Ще хвилину наслухувала і перед одним стовпом почала копати яму... На превелике диво, стовп наче подався... Стовп похилився і впав у рів. Під ногами Анни земля усунулася. З землею вона зсунулася... в обійми свого

мужа, котрий разом з Бурлаєм підкопував стовп” [39, 327–328]. У повісті “Пригоди запорозьких скитальців” Мортон, Сивенький та інші козаки втікають від курдів через діру в мурі: “Мур був з каменя, ліпленого глиною. Мортон виймив ножа і став при самій землі вишкрабувати глину з-поміж двох каменів... Виймив один камінь, другий, третій. Зробив діру” [32, 295]. Хронотоп порога зв’язує і розв’язує сюжетні вузли в творах В. Будзиновського, тісно взаємодіє з хронотопами зустрічі й дороги: герої долають порогові перешкоди й продовжують рух у просторі й часі.

Мотив зустрічі тісно пов’язаний із часом і невід’ємний від просторових координат (зустріч героїв в один і той самий час у тому ж місці). У творах В. Будзиновського хронотоп зустрічі виконує композиційні функції. Так, в історичній повісті “Волю бути козачкою” зустріч Сагайдачного з родиною Мустаці послужила зав’язкою сюжету й вплинула на долі героїв: Сагайдачний змінив маршрут подорожі, закохався в Ілену; Ілена зірвала заручини з Казимиром і загинула від руки покинутого нареченого. У повісті “Осаул Підкови” зустріч Сави Бойкінова з матір’ю в маєтку Ібрагіма стала кульмінаційною в розвитку сюжетної лінії: “Відчинив двері і – задеревів. В світлі каганця побачив жінку, що в хвилі, коли він скрипнув дверми, відверталась від вікна, заосмотреного сильною залізною решіткою... Побачивши його, закрила очі руками і захлипала.

Плач жінки отямив задеревілого. Він метнувся до неї.

– Мамо!” [39, 27–28]. А от зустріч отця Климентія зі своїм сином Андрієм у фіналі повісті “Пригоди запорозьких скитальців” стала розв’язкою сюжету. Зустріч завжди посідає особливе місце в ієрархії хронотопічної структури творів. Найчастіше виявляються зустрічі через діалоги й дії персонажів. Зустрічі бувають з різними людьми, мають неоднакове значення у творі. Вони можуть загострювати ситуацію, вести до скоєння злочину, як-от зговір Костя Верницького з Федьом проти Юрка (“Небіжчик – ходить”). Зустрічі стимулюють до прийняття певних рішень. Так, зустріч Сави Чалого з Верланом вплинула на остаточне рішення Сави перейти на бік гайдамаків (“Не будь звіром”). Випадкова зустріч Богдана Хмельницького з маленькою Саїдою допомогла врятувати родину Ільки Дриги від татарської ватаги (“Шагін Герай”). Зустрічі сприяють виясненню людських ідеалів і прагнень, інколи стають поштовхом до різкої зміни життя і долі персонажів. Цей мотив за просторово-часовими характеристиками тісно пов’язаний із іншими мотивами: розлуки, втечі, втрати, шлюбу тощо. Пряме відношення до мотиву зустрічі має хронотоп дороги.

На дорозі в одному хронотопічному зрізі перехрещуються просторові й часові шляхи найрізноманітніших людей – представників усіх суспільних верств (московський офіцер Філемонов, калмик Аюкай, український козак Недоля в оповіданні “Кров за кров!”), різної віри, національності, віку (англієць Мортон, татарин Місах, турки Селім і Мерсіна та інші герої повісті “Пригоди запорозьких скитальців”). На дорозі поєднуються просторові й часові ряди людських дол, ускладнюючись соціальними дистанціями, які в цьому хронотопі долаються. У центрі подій час вливається в простір і сприяє метафоризації дороги: “шлях-дорога”, “зруйнована дорога”, “кожному одна дорога” (“Козак Шуба”), “життєвий шлях”, “історичний шлях” (“Під одну булаву”). Ця метафоризація в цілому вказує на плин часу в долях персонажів і окремих країн.

В історичній повісті “Волю бути козачкою” для хронотопу дороги характерний різний темпоритм руху: “Вийшли на берег по тім боці і, не відпочиваючи, пустилися далі, щоби якнайскорше пробратися через Дністер. В полудне відпочивали годину, щоби самим попоїсти й коням дати виспатися” [39, 224]. Спочатку козаки йдуть швидко, потім відпочивають (рух припиняється) – і раптом вступають у бій: “Нараз гукнули мушкети й постріли... на татар посипалися і від сего боку стріли. Ще не отямилися, коли між них вскочило п’ятеро їздців, рубаючи шаблями вправо і вліво. Отаман цих їздців зустрівся з однооким отаманом цих татар. Шабля вдарила об шаблю” [39, 227]. Час не просто прискорюється, а зводиться буквально до миті, ущільнюється.

У творах В. Будзиновського дорога – спосіб нанизування пригод, шлях випробувань для героїв, виявлення та розкриття їхніх характерів, можливість якомога ширшого охоплення життя. Водночас дорога є подоланням простору, має своє змістове й емоційне навантаження. У повісті “Пригоди запорозьких скитальців” дорога виступає випробуванням сил персонажів у подоланні труднощів, досягненні високої мети – об’єднання розкиданих по Малій Азії запорозьких громад. Герой повісті “Осаул Підкови” Сава Бойкінов вирушив у дорогу, щоби знайти матір і сестру, зробити їх щасливими, звільнити від невільницького ярма. А от для Івана Бурлая (“Гримить”), Богдана Хмельницького (“Шагін Герай”) та Андрія Юркевича (“Кожух не на мене”) дорога стала шляхом пізнання життя, можливістю випробувати власні сили, зрозуміння сенсу існування. Хронотоп дороги характеризується об’ємністю й емоційно-ціннісною інтенсивністю.

В історичній прозі В. Будзиновського випадкова одночасність тих чи інших подій, які відбуваються на дорозі або поза її межами, нерозривно пов’язана з просторовими вимірами – віддаленістю / близькістю. Аби здійснити напад на Юрка Верницького (повість “Небіжчик – ходить”), Кость і його спільники Федь, Худик, Гречан мають чекати в тому місці, де Юрко проїжджатиме вночі. Щоб опинитися в потрібну мить у необхідному місці, вони пересуваються, тобто долають просторову віддаль (“Кость побіг назад, опришки засіли в кущах ліщини” [24, 36]). Так само й викрадення передбачає швидке захоплення й відвезення до віддаленого та невідомого місця (“В тім замішанню Анна опинилася між двома драгунами, так само полковникова. Кожного їх коня держав один драгун з одного боку, другий з другого. Ті коні, виграваючи, відсувалися щораз далі від товариства. Простір між товариством і жінками виповнили драгуни <...> Перша половина роти, маючи жінки в середині, пустилася вихром” [39, 323]). Переслідування ж передбачає подолання певних просторових перепон (“Токаренко пустився за цим слідом і слідив, чи по дорозі не збочували, головно там, де по боках дороги були місця, принагідні на засідку <...> Бачачи, що засідки не потребує боятися, запорожець пустив коня навзводи” [32, 350]). Полонення й тюрма передбачають обмеження та ізоляцію героя в певному місці простору, стають перепорою для дальшого просторового руху до мети, тобто для подальших переслідувань і пошуків. Викрадення, втеча, переслідування, пошуки, ув’язнення є вузловими елементами сюжетів авантюрно-пригодницьких творів В. Будзиновського, тому вимагають більшого простору – від суходолу до моря та різних країн.

У творах прозаїка простір іноді набуває абстрактного характеру. Наприклад, у повісті “Пригоди запорозьких скитальців” автор не вказує, яким морем мандрують герої через неважливість його географічного та історичного значення. Авантюрні події епічного полотна не мають суттєвих зв'язків із особливостями окремих країн (соціально-політичним устроєм, культурою, історією), бо не впливають на доленосні моменти. Авантюрні події визначаються лише випадком, тобто випадковою “одночасністю чи різночасністю в даному місці простору” (М. Бахтін). Цей авантюрний простір може переміщатися так само, як і час. Авантюрний час ніяких суттєвих слідів не лишає, він зворотній. Тож авантюрний хронотоп характеризується “технічним абстрактним зв'язком простору й часу, зворотністю моментів часового ряду та їх пересуванням у просторі” [11, 137].

М. Бахтін відзначив, що абстрактність, невизначеність хронотопу характерна для іншого, “чужого” світу. В історичних повістях В. Будзиновського таким “чужим” світом є Туреччина (“Осаул Підкови”), Мала Азія (“Пригоди запорозьких козаків”), Молдова (“Волю бути козачкою”), Московщина (“Під одну булаву”) та інші. Герої, що потрапляють до іншого, часом ворожого для них світу, ніяких суттєвих зв'язків із ним не мають. Соціально-політичні, побутові, культурні закономірності цього світу для них чужі, лишаються лише випадкові одночасності й різночасності.

Традиційні для авантюрно-пригодницьких романів мотиви втечі, переслідування, пошуку тісно пов'язані з рухом персонажів у просторі. Долаючи всі доленосні випробування, герої саморозкриваються, досягають цілковитої тотожності з собою. У досягненні самототожності важливе значення мають такі моменти, як впізнавання, перевдягання, удавана смерть (з подальшим воскресінням), випробовування мужності, гідності, сили, сміливості, розуму героїв.

Отже, у творах В. Будзиновського хронотоп мислиться як відбиття загальних філософських уявлень автора про зображувану ним епоху козаччини та становить її проекцію в масштаби вічності. Це єдність конкретно-подієвого та асоціативного континуумів, у які входять загальновідомі хронотопи порога, дороги, зустрічі, побутових і особистих реалій.

Література

1. Будзиновський В. Т. Осаул Підкови : [історичні повісті з часів козаччини] / В. Т. Будзиновський. – Львів : Червона калина, 1990. – 376 с.
2. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х років ХХ ст. : [монографія] / С. М. Андрусів. – Львів : Львівський національний ун-т ім. І. Франка ; Тернопіль : Джура, 2000. – 340 с.
3. Будзиновський В. Пригоди запорозьких скитальців : [повість та оповідання] / В. Будзиновський ; [упоряд., авт. післямови та приміт. Р. Д. Горак]. – К. : Дніпро, 1993. – 383 с.
4. Будзиновський В. Небіжчик – ходить. Кожух не на мене : [історичні оповідання] / В. Будзиновський. – Львів, 2004. – 144 с.
5. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин ; [сост. С. Бочаров, В. Кожин]. – М. : Худ. литература, 1986. – 541, [2] с.

Анотація

У статті йдеться про особливості художнього простору в історичних повістях В. Будзиновського “Осаул Підкови”, “Пригоди запорозьких скитальців”, “Небіжчик – ходить”, “Гримить”, “Волю бути козачкою”. Акцентується увага на тому, що у творах письменника хронотоп мислиться як відбиття загальних філософських уявлень автора про зображувану ним епоху козаччини та становить її проекцію в масштаби вічності. Це єдність конкретно-подієвого та асоціативного континуумів, у які входять загальновідомі хронотопи порога, дороги, зустрічі, побутових і особистих реалій.

Ключові слова: хронотоп, художній простір, художній час, повість, епоха козаччини, поріг, дорога, темпоритм, мотив, авантюрно-пригодницький твір.

Аннотация

В статье речь идет об особенностях художественного пространства в исторических повестях В. Будзыновского “Осаул Подкова”, “Приключения запорожских скитальцев”, “Мертвец – ходит”, “Гремит”, “Хочу быть казачкой”. Акцентируется внимание на том, что в произведениях писателя хронотоп понимается как отражение общих философских представлений автора об изображенной им эпохи казачества и являет собой ее проекцию в масштабы вечности. Это единство конкретно-событийного и ассоциативного континуумов, которые включают в себя общеизвестные хронотопы порога, дороги, встречи, бытовых и личностных реалий.

Ключевые слова: хронотоп, художественное пространство, художественное время, повесть, эпоха казачества, порог, дорога, темпоритм, мотив, авантюрно-приключенческое произведение.

Summary

In the article is examined the features of the art space in the historical novels of V. Budzynovsky “Osaul Horseshoe”, “The Adventures of the Zaporozhskiy wanderers”, “The deceased is walking”, “It is thundering”, “Will be a cossack woman”. Attention is focused on the fact that in his novels a chronotope is conceived as a reflection of the general philosophical ideas of the author about the Cossack era, which is described by him, and is made it projection on the scale of eternity. This unity of the specific event and associative continuum, which is included the well-known chronotopes of the threshold, roads, meetings, household and personal realities.

Keywords: a chronotope, an art space, an art time, a story, the Cossack era, the threshold, the road, a temporhythm, a motive, an adventure work.

УДК 821.161.2“19”–2:398

Школа В. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ЕПІЧНИЙ ХАРАКТЕР П'ЄС ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Перу Юрія Яновського (1896–1956) періоду першої третини ХХ століття належать три п'єси: “Завойовники” (1932), “Дума про Британку” (1937) та “Потомки” (1939). Твори письменника були предметом вивчення літературознавців (М. Ласло-Куцюк, Р. Мовчан, І. Семенчук та інших), але у річищі фольклоризму вони ще не розглядалися, хоча проблему “творчість Ю. Яновського і фольклор” піднімає у своєму кандидатському дослідженні Л. Бондаренко. Потреба розгляду фольклоризму драматурга зумовлює **актуальність** нашого дослідження.